

ІСТОРІЯ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ПРОПОВІДІ: *точки відліку*

Анотація. Історія експозиційної проповіді є малодослідженим предметом. Існує не так багато джерел англійською мовою, що розкривають цей предмет. Якщо писати про джерела українською мовою, на наш погляд, це питання ще складніше, щоб дослідити історію. Тому стаття, можливо, є одною з перших, що написана українською мовою. Автор спробував стисло розкрити основні точки відліку, які є межами умовних періодів в історії експозиційної проповіді. За основу статті взято до уваги огляд декількох книг. Перші три книги, «Повторення Закону» Мойсея, «Есе про композицію проповіді» Ж. Клода, «Курс як підготувати і прочитати проповідь» Д. Бродуса, на нашу точку зору, можуть бути точками відліку в світовій історії експозиційної проповіді. Ще три книги, «Користь та насолода від вивчення Біблії» Д. Муді, «Служіння словом» Ф. Гаарбека, «Як підготувати біблійну проповідь» Д. Браги, на нашу думку, можуть також бути точками відліку суто в історії експозиційної проповіді євангельсько-баптистської спільноти. Дослідження закінчується практичним застосуванням.

Ключові слова: історія проповіді, точки відліку, експозиційна проповідь, гомілетика.

Title: "The history of the exposition sermon: reference points".

Abstract. The history of expository preaching is a little-studied subject. There are not many English-language sources discussing this subject. If we want to base our research solely on Ukrainian sources, it will be even more difficult to describe the history of this subject. Therefore, this article may be one of the first to discuss the issue in the Ukrainian language. The author has tried to briefly present the main points of reference, which are the boundaries of conventional periods in the history of expository preaching. The article contains a review of several books ("Deuteronomy" by Moses, "An Essay on the Composition of a Sermon" by Jean Claude, "A Treatise on the Preparation and Delivery of Sermons" by John Broadus), which can be points of reference in the history of expository preaching. Also, the author additionally draws attention to three books that are relevant to the history of expository preaching in the Evangelical Baptist community. The study concludes with a practical application.

Keywords: history of preaching, points of reference, expository preaching, homiletics.

Ігор Григор'єв, бакалавр богослов'я (Київська богословська семінарія, 2010). Секретар редколегії журналу «Штудії». Богословські інтереси – експозиційна проповідь, герменевтика, біблійне богослов'я та історія євангельських християн-баптистів. (Україна).

Вступ

♦ 2011 р. у Чернігові видавництвом «In Lumine Media» була надрукована книга М. Девера «Дев'ять ознак здорової церкви». Автор на перше місце ставить роз'яснювальну (експозиційну) проповідь.^[1] Одною з відмінностей цієї проповіді від інших, на думку М. Девера, є «ті фактори, на які зазвичай наголошують під час продажу нерухомості, що є актуальними і для проповідників: це місце розташування, місце розташування і ще раз місце розташування. Щоб зрозуміти текст, потрібно враховувати те, де він знаходиться, а також контекст, у якому він виник».^[2] Через декілька років це видавництво надрукувало серію невеличких окремих книжок на всі ознаки здорової церкви, що запропоновані у книзі М. Девера. Першою з'явилася книга Д. Хелма «Роз'яснювальна проповідь». На початку цієї праці автор приводить думку Ч. Симеона, який жив в Англії, практикував експозиційну проповідь і помер 1836 р.:

Я прагну витягати з Писання те, що там є, а не силою нав'язувати йому те, що, на мою думку, може бути. Я ревниво дбаю про те, щоб ніколи й нічого не зменшувати і не додавати до помислу Святого Духа, котрий, як я вважаю, присутній в уривку, що мною роз'яснюється.^[3]

Звісно, експозиційна проповідь варта того, щоб про неї писати в окремих книгах, дисертаціях і статтях. Водночас, як нам здається вірним, експозиційну проповідь важко зрозуміти повністю без її історії. Саме цей напрям у гомілетичі додає важливі історичні так звані «пазли», які показують поетапність формування експозиційної проповіді протягом століть і навіть тисячоліть. Але досліджуючи цю тему, ми звернули увагу на історіографію проблеми, яка стала стимулом написання цієї статті. З одного боку, серед дослідників нема єдиного погляду на точки відліку в історії експозиційної проповіді. А саме, з якого часу слід вважати початок її історії?! По-друге, серед авторів відсутня однакова думка на термін «експозиційна проповідь» і це також впливає на дослідження, що пов'язане з її історією. Зокрема, К. Волкер, доцент кафедри гомілетики у Південно-Західній баптистській теологічній семінарії, надає наступне роз'яснення в цьому контексті:

Є дві основні причини, чому не було написано повної історії роз'яснювальної проповіді англійською мовою. По-перше, термінологія «роз'яснювальна проповідь» не вказує на точний гомілетичний метод. Натомість він стверджує принцип, який поля-

[1] М. Девер, *Девять признаков здоровой церкви* (Чернигов: In Lumine Media, 2011), 37-60.

[2] Там само, 44.

[3] Д. Хелм, *Разъяснительная проповедь* (Чернигов: In Lumine Media, 2017), 12.

гає в тому, що роз'яснювальна проповідь розкриває значення та застосування частини Святого Письма. Але як? Роз'яснювальне проповідування було зроблено за допомогою багатьох методів; отже, це друга причина, чому історія роз'яснювального проповідування не була написана.^[4]

Як було зазначено в оцій цитаті, в експозиційній проповіді використовуються різні методології. Це також ускладнює дослідження по історії цієї проповіді. Останнє, на що хочемо звернути увагу: під час розвідки історії експозиційної проповіді, ми не знайшли окремої роботи, щоб ознайомитися з розвитком цього предмета в євангельсько-баптистській спільноті, зокрема, в Україні.

Тому, враховуючи історіографію проблеми, в цьому дослідженні поставлені наступні цілі – 1) **висвітлити** ознаки, що є експозиційною проповіддю і що не може бути нею в світлі сьогодення; 2) **показати** історичний шлях до цих ознак через точки відліку; 3) **спробувати** провести аналогію історії експозиційної проповіді через точки відліку в євангельсько-баптистській спільноті; 4) **визначити** практичну цінність висновків дослідження.

ОЗНАКИ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ПРОПОВІДІ

◆ Експозиційна проповідь безпосередньо пов'язана з богослов'ям. На наш погляд, складно уявити цей вид проповіді, якщо проповідник не знає герменевтики, біблійного і систематичного богослов'я. Зайвим не буде, якщо він є спеціалістом в історичному богослов'ї. Водночас існує спокуса для проповідника вказане богослов'я під час проповіді вважати саме експозиційною проповіддю. Р. Мейхью правий, коли звернув увагу у своєму роз'ясненні, що:

Один із способів установити значення роз'яснювальної проповіді – це визначити, чим вона не є:

1. Це не коментар слово за словом і вірш за віршем, позбавлений єдності, схеми та спільної ідеї.
2. Це не безладні зауваження та посилання, пов'язані з уривком, але не засновані на ретельній екзегетичі та логічному порядку.
3. Це не маса пов'язаних пропозицій та посилань, заснованих на поверхневому значенні уривка, але не підтримуваних досконалим дослідженням тексту.
4. Це не чиста екзегетика, якою науковою вона не була, якщо вона позбавлена теми, тези, схеми та розвитку.

^[4] K. Walker, «The History of Expository Preaching: Part 3. Broadus to Present Day», <https://preachingsource.com/blog/the-history-of-expository-preaching-part-3-broadus-to-present-day/> (09 лютого 2024).

5. Це не просто структурна схема уривка з кількома коментарями, але без інших елементів риторики та проповіді.
6. Це не тематичні проповіді, в яких вибірково використовуються частини уривка, але не обговорюються інші не менш важливі частини.
7. Це не нагромадження граматичних знахідок і цитат із коментарів, не об'єднаних у гладке, плавне, цікаве та осмислене послання.
8. Це не обговорення типу уроку в недільній школі, яке є змістовним, інформативним і полум'яним, але не володіє структурою проповіді та риторичними складовими.
9. Це не читання Біблії, в якому поєднані окремі уривки, що розглядають одну й ту саму тему, але не оформлені ретельно граматично і контекстуально.
10. Це не просто обряд шанування або молитва, в якій коментарі, випадкові зауваження, беззв'язкові пропозиції та особисті враження об'єднані в обговоренні, яке має певну частку натхнення, але не засноване на екзегетико-контекстуальному дослідженні і позбавлене елементів переконання.^[5]

Продовжуючи розвідку про ознаки експозиційної проповіді, слід визнати, що не існує єдиного її визначення. Декілька прикладів. На думку Х. Робінсона: «Проповідь як тлумачення Слова – це передача певної біблійної концепції, що сформувалася в результаті історичного, граматичного та літературного аналізу уривка з Біблії у його контексті. Спочатку Святий Дух співвідносить цю концепцію з особистістю проповідника та його життєвим досвідом, а згодом через проповідника доносить до її слухача».^[6] Р. Ричард вважає, що:

Роз'яснювальна проповідь – це демонстрація актуальності основної ідеї біблійного тексту, що бере свій початок від комплексу методів, властивих інтерпретації, і використовує у своєму арсеналі різноманітні ефективні засоби поширення матеріалу для просвіти розумів, управління душевними поривами та досконалості поведінки при прагненні до Божого благочестя.^[7]

Якщо читати книги інших авторів про експозиційну проповідь, можна побачити, що всі автори по-різному надають визначення цьому напряму гомілетики. Швидше за все, причини полягають від власного досвіду, від акцентів в експозиційній проповіді, від вчителя або вчителів

^[5] Р. Мэйхью, «Заново открывая разъяснительную проповедь», *Возвращение к разъяснительной проповеди* (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2001), 19.

^[6] Х. Робинсон, *Библейская проповедь* (Санкт-Петербург: Виссон, 2015), 16.

^[7] Р. Ричард, *Создание библейской проповеди* (Duncanville: World Wide Priting, 1998), 20.

(у кого раніше проходили навчання), від прочитаної літератури тощо. Водночас всі ці ознаки доповнюють один одного, показуючи глибину і різноманітність експозиційної проповіді.

Автор цієї статті практикує і викладає експозиційну проповідь з 2011 року. На наш погляд, виходячи з власного досвіду, можна додати наступні ознаки експозиційної проповіді. Коли слухач чує проповідь, у нього складається враження, що:

1. Проповідник добре розуміє текст Святого Письма. Нібито за допомогою «машини часу» він «побував» у біблійному періоді, «спілкувався» з біблійними персоналіями, своїми ногами «ходив» по території, що описана в Біблії, добре розуміє проблематику біблійного часу тощо.
2. Проповідник допомагає йому побачити так звані «прірви» між біблійним часом і сьогоденням. А саме: «прірву» мови, «прірву» культури, «прірву» часу, «прірву» світогляду.
3. Проповідник за допомогою зрозумілих методологій будує так званий «міст», щоб перейти з біблійного часу в сьогодення. Це може бути тема проповіді, теза, пункти плану, вступ до проповіді, ілюстрації тощо. Якщо проповідь має оповідальний характер, можливо, окреме викладання історичного контексту буде сприяти досягнення цієї мети.
4. Проповідник не тільки разом з ним «переходе» з біблійного періоду в сьогодення за допомогою методологій, але і в теперішньому часі показує йому, як Святе Письмо на прикладі окремого уривку може (або повинно) діяти і Воно є актуальним. Це відбувається на підставі того, якщо проповідник добре розуміє біблійний текст і бачить, що і як можна взяти для практичного застосування.
5. Проповідник, коли робить практичне застосування у світлі сьогодення, він враховує аудиторію, якій проповідує. Іншими словами: для проповідника важливо кому саме він говорить проповідь. Яка соціальна, вікова, інтелектуальна... категорії, що є перед проповідником?

Звісно, можна доповнювати цей перелік ознак експозиційної проповіді, або ще використовувати додаткові визначення інших авторів, але те, що існує на сьогоднішній день, сформовано не вчора і не в минулому році. Експозиційна проповідь формувалася сторіччями. Ми пропонуємо розглянути основні точки відліку, що будуть стосуватися:

1. першої людини, з якою пов'язана історія експозиційної проповіді,
2. першої методології, з якою пов'язана історія експозиційної проповіді,

3. основними причинами поетапного розповсюдження експозиційної проповіді.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ПРОПОВІДІ У ВСЕСВІТНЬОМУ КОНТЕКСТІ

♦ В цій частині статті, що є основною, будемо намагатися досягти дві цілі. **Показати** історичний шлях експозиційної проповіді через основні точки відліку у всесвітньому масштабі і **спробувати** окремо провести аналогію історії експозиційної проповіді через схожі точки відліку в євангельсько-баптистській спільноті. Всі ці токи відліку зафіксовані через конкретні книги, у яких є автор, назва книги і її дата написання або друку. На наш погляд, який базується на дослідженнях спеціалістів по історії експозиційної проповіді, треба звернути увагу на три книги. Саме вони є головними маркерами вказаної історії.

1. Книга «Повторення Закону»

Сьогодні у християнстві не існує єдиного погляду щодо авторства книги «Повторення закону» і дати її написання. Для автора цієї статті авторство книги Повторення Закону належить Мойсею, бо про це він сам написав (Повт. Зак. 1:1, 5; 31:9, 22, 24). Про його авторство свідчить також Старий Заповіт (1 Цар. 2:3; 8:53; 2 Цар. 14:6; 18:12) і Новий (Дії 3:22-23; Рим. 10:19). При цьому слід зауважити, що уривок 32:48 – 34:12 був добавлений після смерті Мойсея, скоріш за все, Ісусом Навином.^[8] Датою написання книги вважаємо – 1405 р. до Р.Х.,^[9] яка формується від 1460 р., часу, коли Ізраїль вийшов з Єгипту.

Якщо знайомитися з дослідженням представників історико-критичної школи, вони не погоджуються з традиційним поглядом. В цій школі існують різні точки зору, одна з них виглядає наступним чином:

Багато сучасних вчених, таких, як Г. Рад и Д. Райт, вважають Мойсея засновником віри в Ізраїлі. Вони стверджують, що весь зміст Повторення Закону походить від Мойсея і передавався усно до 7 століття до Р.Х., коли і було записано. Вони не вважають, що Мойсей насправді написав Повторення Закону, і приписують його авторство великій кількості людей, які працюють над текстом протягом століть.^[10]

Продовжуючи погляд історико-критичної школи, можна привести додатково ще одне роз'яснення. Як помітив Б. Уолтер: «Згідно з давньою

^[8] Учебная Библия с комментариями Джона Мак-Артура (Н.Г.: СЕО, 2011), 246.

^[9] Там само.

^[10] «Второзаконие», Большой библейский словарь, ред. ред. У. Элуэлл, Ф. Камфорт (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2007), 267.

традицією, відображеною в Новому Завіті (Мт. 19:7-8; 22:24, Мк. 1:44; 7:10, Рим. 9:15; 10:5, 19, 1 Кор. 9:9; 10:2), «автором» Тори був Мойсей. Нормативне собі вчення Ізраїль приписував найавторитетнішому собі вчителю. Не слід, однак, думати, що йдеться про «авторство» у сучасному значенні слова: традицію цікавив авторитет, а не авторство».^[11]

В закінченні погляду цієї школи варто звернути увагу на дату виходу Ізраїля з Єгипту, тому що хронологія розуміння Старого Заповіту залежить від датування Виходу.^[12] Дослідники цієї школи притримуються у датуванні більш пізнішого періоду, чим традиційний погляд, – 1260 і 1150 рр. до Р.Х.^[13] Тому для них є прийнятною датою 1220 р. до Р.Х. – це вхід Ізраїля в Ханаан, який виконує обіцянки Буття і додержується доручення Повторення Закону.^[14]

Після того як представили основні погляди на авторство і дату написання Повторення Закону, слід перейти безпосередньо до теми цього дослідження. Маємо бажання стисло представити два погляди про Мойсея, який першим сказав експозиційну проповідь або принаймні заклав перші маркери цього напрямку в гомілетичі.

Д. Стітцінгер, вважає, що проповідь у Святому Письмі мала дві основні форми: проповідь-одкровення і проповідь-роз'яснення. Одним з ранніх біблійних прикладів роз'яснювальної проповіді-одкровення є остання настанова Мойсея Ізраїлю – уривок Повт. Зак. 31-33. Це звернення було виголошено неймовірно вміло і ясно для людини, яка колись заявила про себе: «я тяжкоустий та тяжкоязыкий» (Вих. 4:10).^[15]

І. Бодун, який є викладачем експозиційної проповіді в Україні протягом останніх двадцяти років, має думку, яка відрізняється від погляду Д. Стітцінгера. Він пише:

Відправною точкою експозиційної проповіді у книзі Повторення Закону (євр. Дебарім, буквально «ось ці слова») є вірш 1:5, де говориться, що Мойсей «почав викладати цей закон наступними словами». При цьому дієслово «почав викладати» євр. «беер», буквально означає «почав роз'яснювати». Текстом для роз'яснення був «цей закон» (ця тора), певні частини із попередніх вже написаних чотирьох книг. Книга Повторення Закону

[11] Б. Уолтер, *Введение в Ветхий Завет. Канон и христианское воображение* (Москва: ББИ, 2009), 21.

[12] Там же.

[13] К. Эсекс, «ВІ 501 Rus 30. Исход. Дата и маршрут исхода»/ – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c9BfPm9CKLU><https://www.youtube.com/watch?v=c9BfPm9CKLU> (26 січня 2020).

[14] Д. Голдингей, *Введение в Ветхий Завет: Исследование текста, подходов к толкованию и сложных вопросов* (Москва: «ЕХЦАП», 2019), 88.

[15] Д. Ститцингер, «История разъяснительной проповеди», *Возвращение к разъяснительной проповеди* (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2001), 44.

складається із 3-ох послідовних проповідей, які Мойсей спочатку записав, а потім проголосив перед зібранням народу Ізраїльського (1:6–4:43, 4:44–29:1, 29:2–30:20).^[16]

Водночас коли читаємо проповіді Мойсея у книзі «Повторення Закону», або інших проповідників біблійного часу, які роз'яснювали тексти зі Святого Письма, ми не знаємо їх методологій, як це вони робили. Це також стосується більшого періоду з історії християнства, наприклад, якщо згадати І. Златоуста, слід визнати, що він не написав, як саме він формував проповіді. Ми бачимо тільки готовий «продукт». Тому наступною точкою відліку буде книга, яка презентує на одну з найперших методологій експозиційної проповіді, у якої є автор, назва і дата друкування.

2. Книга «Есе про композицію проповіді»

Д. Отрі, один з дослідників експозиційної проповіді, звертає особливу увагу на книгу Ж. Клода «Есе про композицію проповіді». Автор книги народився 1619 р. Був гугенотським проповідником. Вказана книга була спочатку написана для навчання його сина та опублікованій після його смерті 1687 р.^[17]

Яку методологію представив Ж. Клод у своїй книзі? Чому в назві є слово «композиція»? Якщо брати до уваги книгу видавництва 1860 р., вона має більше 200 сторінок. Автор розкрив назву книги через 10 розділів, які, на наш погляд, саме і разом представляють композицію. Тезово представимо всі ці розділи.

Розділ 1. Про вибір тексту. Розділ розпочинається з опису загальної структури проповіді. Автор вказує, що в основному проповідь складається із наступних частин: вступ, зв'язок, поділ, обговорення і застосування.^[18] Кожний з цих складових частин, Ж. Клод пізніше приділяє увагу в окремих розділах. Щодо самого вибору тексту автор дає наступні рекомендації:

- Не вибирайте текст, який повністю не розкриває думку.
- Не вибирайте занадто короткий текст.
- Не вибирайте занадто довгий текст.
- Враховуйте контекст, особливості автора, часу тощо.^[19]

^[16] Листування І. Григор'єва з І. Бодуном від 11 квітня 2024 р. (Особиста бібліотека І. Григор'єва).

^[17] D. Autrey, «The History of Expository Preaching: Part 1. Claude to Broadus»/ – URL: <https://preachingsource.com/blog/the-history-of-preaching-part-1-claude-to-broadus/> (13 квітня 2024).

^[18] J. Claude, *An essay on the composition of a sermon*, edited by C. Simeon (New York: Published by Carlton and Porter, 1860), 11.

^[19] Там само, 12-16.

Розділ 2. Про загальні правила проповіді. У цьому розділі Ж. Клод надає загальні поради щодо проповіді і нагадує, що проповідь має бути чіткою і зрозумілою. Вона має розкривати весь зміст тексту. Також автор робить акцент, що проповідь для слухача повинна бути мудрою і простою, серйозною і емоційною. В цьому розділі застерігається від надлишкової геніальності, доктринізації, зайвих деталей, занадто багато цитувань тощо.^[20]

Розділ 3. Про зв'язок тексту. На думку Ж. Клода, зв'язок тексту – це відношення одного віршу тексту із наступними. Іноді зв'язок тексту складно усвідомити, тому автор пропонує виділити час на роздум і пошук допомоги у інших коментаторів. Тест має відображати точний зміст відповідно контексту.^[21]

Розділ 4. Про поділ тексту. Ж. Клод рекомендує уникати розподілу тексту на занадто багато частин. Він Автор вказує, що буває текстуальний розподіл, а також і тематичний. Також у цьому розділі пропонуються різні підходи до поділу: по категорії, по формі, звичайний тощо. Нічого не має бути вкладеним у першу частину тексту, що передбачає знання із наступної частини. Розподілення тексту має бути таким чином, щоб його було легше запам'ятати.^[22]

Розглянемо один з прикладів. Ж. Клод приводить текст 1 до Кор. 1:4-9 «Я завжди дякую моєму Богові за вас, через Божу благодать, що була вам дана в Христі Ісусі, бо ви всім збагатилися в Ньому, – словом усяким і всяким знанням, бо свідоцтво Христове між вами утвердилось, так що не маєте недостатчі в жаднім дарі благодаті ви, що очікуєте з'явлення Господа нашого Ісуса Христа. Він вас утвердить до кінця неповинними бути дня Господа нашого Ісуса Христа! Вірний Бог, що ви через Нього покликані до спільноти Сина Його Ісуса Христа, Господа нашого». Для нього є важливим, щоб поділ був приємним і щоб слухач легко запам'ятав його:

1) Благословення, які дає Євангелія – це просвітлений розум; і дух очікування.

2) Благословення, які воно забезпечує – наше постійне збереження; і наше остаточне прийняття.^[23]

Важливо помітити, що цей поділ зроблений у XVII ст. (!). Пройдуть сторіччя і автори книг по підготовці експозиційної проповіді будуть також відводити окреме місце в своїх підручниках про розділи. Зокрема, Д. Брага напише:

^[20] Там само, 17-29.

^[21] Там само, 29-30.

^[22] Там само, 31-74.

^[23] Там само, 71-72.

Розділи – це головні пункти підготовленої проповіді. Незалежно від того, будуть вони сформульовані у виступі чи ні, правильно спланована проповідь складатиметься з цілком певних частин, кожна з яких робить свій внесок у єдність проповіді.^[24]

Повертаючись до поділу 1 до Кор. 1:4-9, що зробив Ж. Клод, звернемо увагу на чіткі ознаки гомілетичної ідеї через слово «благословення», якого в тексті не існує. Але в цілому безперечно, що Павло писав про благословення у деталях, і Ж. Клод про це вказав. Відомий вчитель експозиційної проповіді Х. Робінсон написав свого часу: «Екзегетичні ідеї трансформуються в гомілетичні, коли ми прагнемо надати їм більш сучасного вигляду та індивідуалізувати їх».^[25]

Розділ 5. Про обговорення тексту шляхом тлумачення. У цьому розділі Ж. Клод описує, що проповідник має розуміти повний зміст тексту і в цьому контексті надає роз'яснення. Декілька з них:

- Тлумачення із доказом і без нього.
- Тлумачення тексту із багатьма частинами.
- Тлумачення простих термінів.
- Тлумачення термінів, які не обов'язково пояснювати.
- Як пояснити та ілюструвати твердження?
- Пояснення тексту із різними точками зору.^[26]

Розділ 6. Про обговорення тексту шляхом спостереження. Ж. Клод в цьому розділі показує різні варіанти поглядів на текст. Наприклад, події можуть описуватися з точки зору: місця, часу, поведінки і характеру біблійних персоналій. Також для автора є корисним звичайне спостереження і тематичне. Приділяється увага контрасту, а саме, порівнянню протилежних прикладів, зокрема, різної поведінки героїв в подібних обставинах.^[27]

Розділ 7. Про застосування. У цьому розділі Ж. Клод обговорює приклади та методологію висновків проповіді. Зокрема, звертає увагу про обговорення шляхом застосування, які теми потрібно обговорити цим шляхом і приводить декілька прикладів.^[28]

Розділ 8. Про пропозицію. На думку Ж. Клода, пропозиція – це один з чотирьох способів трактування тексту Святого Письма, три з яких розглянули раніше. Автор, щоб викласти свою точку зору в цьому

^[24] Д. Брага, *Как подготовить библейскую проповедь* (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2003), 10.

^[25] Х. Робінсон, *Библейская проповедь* (Санкт-Петербург: Виссон, 2015), 98.

^[26] J. Claude, *An essay on the composition of a sermon*, edited by C. Simeon, 74-114.

^[27] Там само, 115-193.

^[28] Там само, 194-197.

напрямку, приводе два приклади з Рим. 8:13 та Ів. 5:23. Якщо взяти останній текст, «щоб усі шанували і Сина, як шанують Отця. Хто не шанує Сина, не шанує Отця, що послав Його», надані дві тези як пропозиції щодо нього:

- 1) Сина в усьому шанують як Отця.
- 2) Що кожен, хто відмовляє в цій честі Сину, цим вчинком позбавляє її й Отця.

Суть цих пропозицій зводиться, щоб надати підстави, на яких вони базуються. Наприклад, що стосується першої тези, а) Ісус має на шанування повне право, б) Господь насправді це стверджує, в) Сину віддається шанування і на небі, і на землі.^[29]

Розділ 9. Про вступ. Автор пояснює важливість і характеристики вступу, а також надає інформацію як підготувати слухача до всієї проповіді. Вступ не має бути банальним і в загальному хороший вступ має братися із теології.^[30]

Розділ 10. Про висновок. У цьому розділі автор описує різні варіанти висновків, які є специфічними до змісту проповіді: різкий, ніжний, піднесений, або інколи можна змішувати підходи.^[31]

На наш погляд, робота Ж. Клода для 17 ст. є шедевром, в якому розкрито різні методології експозиційної проповіді. Водночас не маємо права казати, що ця книга, яка була надрукована після смерті автора, набула масового розповсюдження серед протестантських проповідників. Д. Отрі робить акцент про наступне:

Метод композиції, представлений Клодом у його есе, був розроблений, щоб допомогти проповіді досягти ясності та простої щирості, які відображали спадщину класичної французької протестантської проповіді. Його вплив можна безпосередньо побачити в працях відомого англійського баптиста Роберта Робінсона (1735-90) і англіканського служителя церкви Святої Трійці в Кембриджі Чарльза Симеона (1759-1836).^[32]

До речі, Ф. Сандерс пише про цю авторитетну традицію: «ця лінія передає уявлення про те, що проповідувати можна навчити. У руках Клода, Робінсона та Симеона ця книга була інструментом для навчання церковних лідерів гомілетичі».^[33]

^[29] Там само, 197-203.

^[30] Там само, 204-226.

^[31] Там само, 227-230.

^[32] D. Autrey, «The History of Expository Preaching: Part 1. Claude to Broadus»/ – URL: <https://preachingsource.com/blog/the-history-of-preaching-part-1-claude-to-broadus/> (13 квітня 2024).

^[33] F. Sanders, «A Protestant Preaching Tradition (Claude, Robinson, Simeon)». – <https://scriptoriumdaily.com/a-protestant-preaching-tradition-claude/> (19.04.2024).

В цій розвідці ми підійшли до третьої точки відліку, з якою пов'язані причини розповсюдження експозиційної проповіді. Одночасно розглянемо третю книгу.

3. Книга «Курс як підготувати і прочитати проповідь»

Б. Чапелл, один з авторів книги по експозиційній проповіді, звертає увагу на причини її розповсюдження. Він пише:

За останні сто п'ятдесят років роз'яснювальне проповідування набуло особливого значення в консервативних церквах Заходу. Тому є дві причини: по-перше, у християнському суспільстві слабшала віра в авторитет Святого Письма, і весь цей час євангельські богослови шукали засіб, за допомогою якого можна було б зупинити цей процес; по-друге, саме в цей період Біблія поширювалася серед народів нашої планети так широко, як вона ніколи раніше не поширювалася.^[34]

В світлі цих причин для Б. Чапелла є авторитетною особистість Д. Бродуса (1827 – 1895), американського баптистського пастора та президента Південної баптистської теологічної семінарії. Він пише у посиланні на приведену цитату:

Бродус стверджує, що роз'яснювальне проповідування має довгу історію. І все ж таки слід зазначити, що особливе поширення і визнання цей метод, у сучасному варіанті, отримав саме з виходом його книги «Як підготувати і прочитати проповідь» вперше виданої 1870 р. Та обставина, що робота Бродуса побачила світ незадовго до початку періоду духовного занепаду у суспільстві свідчить про своєчасність його дослідження. Крім того, цією обставиною пояснюється визнання, яке здобула серед євангельських християн розроблена ним методологія.^[35]

Книга Д. Бродуса «Курс як підготувати і прочитати проповідь» є фундаментальною працею. Вона містить у редакції 1898 р. більше 500 сторінок. Якщо книга Ж. Клода, скоріш за все, це перша книга по експозиційній проповіді, в якій написані перші методології, то книга Д. Бродуса – це також перша книга експозиційної проповіді з методологіями, але у сучасному варіанті.

Враховуючі те, що книга є великою за обсягом і щоб не виходити за межі цієї статті, ми обмежимося окремою інформацією про цю фундаментальну працю. Книга складається з вступу, п'яти частин, бібліографії та індексу. Щоб представити книгу як фундаментальну працю, доречно привести складові, що входять тільки до вступу книги, а саме:

^[34] Б. Чапелл, *Проповедь, в центре которой Христос* (Одесса: Тюльпан, ЕРПЦО, 2007), 194.

^[35] Там само, 194-195.

1. Важливість проповіді та складність гарної проповіді.
2. Природа красномовства.
3. Необхідні умови ефективної проповіді.
4. Походження правил риторики.
5. Безпеки риторичних досліджень.
6. Зв'язок гомілетики з риторикою.

7. Вивчення гомілетики.^[36] Це тільки вступ (!). Більшість частин книги складається з декілька розділів. Найбільшу кількість розділів має перша частина, в ній їх дев'ять (!).^[37]

Приємно було побачити, що автор виділяє окремо деякі проповіді від «стандартних» по неділям. Він акцентує, що є проповіді також про будження (євангелізаційні), для похорон, академічні і ювілейні, проповіді дітям, а також різним категоріям, зокрема, людям похилого віку, сумуючим, молодим, батькам, юристам, лікарям, вчителям та робочим.^[38] Цьому присвячений окремий розділ. На наш погляд, сучасні книги по гомілетичі, зокрема по експозиційній проповіді, далеко не кожна має в цьому контексті такий окремий матеріал. Д. Бродус торкається важливого предмета як уява в проповіді. В книзі відведений для цього окремий розділ. Автор писав не тільки про використання уяви оратором, але торкнувся і засобів розвитку уяви.^[39] Звісно, що Д. Бродус написав про важливі стандартні речі. Проповідь складається з трьох частин – вступ, дискусія (основна частина) і висновок.^[40]

Із Д. Бродуса починається останній період експозиційної проповіді, який закінчується теперішнім часом. Це період сучасної роз'яснювальної проповіді, в якому з'являться нові імена і нові книги, зокрема, «Проповіді та проповідники» М. Ллойда-Джонсона (1972 р.), «Біблійна проповідь» Х. Робінсона (1980 р.) тощо.^[41]

Таким чином, роблячи підсумок цієї частини статті, треба зазначити, що точки відліку в історії експозиційної проповіді торкаються історичних особистостей і конкретно написаних ними книг. В цій статті ми запропонували наступну модель з точками відліку: **Мойсей** як автор книги «Повторення Закону» – **Ж. Клод** як автор книги «Есе про композицію проповіді» – **Д. Бродус** як автор книги «Курс як підготувати і прочитати проповідь».

[36] J. Broadus, *A treatise on the preparation and delivery of sermons* (New York: A. C. Armstrong and Son, 1898), 2-18.

[37] Там само, 19-257.

[38] Там само, 100-117.

[39] Там само, 420-431.

[40] Там само, 266-377.

[41] K. Walker, «The History of Expository Preaching: Part 3. Broadus to Present Day»/ – URL: <https://preachingsource.com/blog/the-history-of-expository-preaching-part-3-broadus-to-present-day/> (09 лютого 2024).

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ ЕКСПОЗИЦІЙНОЇ ПРОПОВІДІ ЄВАНГЕЛЬСЬКО-БАПТИСТСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ

♦ На наш погляд, дуже складно сказати, хто в історії євангельсько-баптистської традиції першим сказав експозиційну проповідь. В процесі дослідження цього питання ми можемо тільки констатувати ранню книгу, через яку віруючі могли узнати, що є такий вид проповіді. Це невеличка праця відомого євангеліста XIX ст. Д. Муді «Користь та насолода від вивчення Біблії».

1. Книга «Користь та насолода від вивчення Біблії»

1910 р. для євангельсько-баптистської спільноти була надрукована російською мовою книга Д. Муді «Користь та насолода від вивчення Біблії». У газеті «Утренняя звезда» була зроблена відповідна реклама, в кінці якої було написано: «Бажаючий читати біблію з користю неодмінно повинен мати цю книгу».^[42] Д. Муді на початку 6 розділу «Проповідь на текст і пояснювальна проповідь» цієї книги написав:

Ось порада молодим людям, які готуються бути благовісниками: постарайтеся бути проповідниками не на вірш, а проповідниками-тлумачами. Більше намагайтеся пояснювати зв'язковий відділ Святого Письма, ніж штучно говорити про один вірш.

Я переконаний, що країна потребує Слова Божого. Жодна книга не приваблює так народу, як Біблія. Один з професорів університету Чикаго прочитав лекцію про книгу Йова, і не було достатньо великого приміщення, яке змогло б помістити всю публіку. Якщо ви дасте Біблії можливість говорити, вона зацікавить слухачів.

Мені набридли ці моральні настанови, я переситився ними; їх потрібна велика кількість, щоб повернути хоча б п'ятирічну дитину. Хтось, говорячи про одну церкву, сказав, що він любить її за те, що проповідник ніколи не торкається ні політики, ні релігії – тільки читає маленькі приємні промови. Що корисного у цьому? Дайте людям Слово Боже!

Деякі використовують Біблію як довідкову книгу для текстів; знайшовши вірш, вони залишають її. Вони немов відлітають на повітряній кулі і говорять про астрономію, а потім спускаються і підносять трохи геології. Наступної неділі вони роблять те саме, а потім дивуються, що люди не читають Біблії.

Я завжди думав, що Чарльз Г. Сперджен був найкращим проповідником, якого я коли-небудь знав, але мені було набагато при-

^[42] Реклама книги Д. Муді «Польза и наслаждение от изучения Библии», *Утренняя звезда* 8 (1910), 8.

емніше слухати його, коли він пояснював Писання, ніж слухати всі його проповіді.^[43]

Д. Муді написав ці та інші далі слова в першу чергу американській аудиторії, яка знала, що таке роз'яснювальна проповідь на прикладі багатьох церков. Також не будемо забувати і про книгу Д. Бродуса «Курс як підготувати і прочитати проповідь». Але про що міг подумати читач в далекому 1910 р., коли прочитав слова Д. Муді про пояснювальну проповідь? Автор цієї статті згадує 2002 р., коли його ще молодого віруючого посвятили на дияконське служіння на Сумщині. Враховуючі те, що 2001 р. він переїхав у цей регіон з Херсону для місіонерського служіння. Тоді ст. пресвітер по Херсонській області С. Туркач, який був з віруючими з Херсону на цьому урочистому зібранні, подарував мені книгу «Повернення до роз'яснювальної проповіді» Д. Мак-Артура та інших авторів, що була надрукована 2001 р. Читаючи її, автор цієї статті був впевнений в тому, що саме так він і проповідує, як в цій книзі написано. Підставою для такої думки було те, що автор використовував Біблію. Але його не засмучував той факт, що основою проповіді часто були проповіді або статті інших проповідників, які доповнювалися власними думками. Також не засмучував факт, що давно забув, що таке синтаксис після закінчення загальноосвітньої школи. Часто бувало, що основою проповіді було не Святе Письмо, а життєва історія, під яку знаходився потім текст Біблії. Це все та інше вже в минулому. Але згадуючи власний досвід, ми припускаємо, що так само могло бути і в далекому 1910 р. або в інших наступних роках, коли люди не чули експозиційні проповіді, вони могли вважати, що всі проповіді біблійні.

Повертаючись до книги Д. Муді «Користь та насолода від вивчення Біблії», треба визнати, що вона тільки «говорить» про існування роз'яснювальної проповіді. Сама книга не про проповідь, а про окремі нескладні правила тлумачення Святого Письма. Іншими словами: Д. Муді не розкривав методології експозиційної проповіді. Звісно, виникає запитання: який автор з його книгою в історії євангельсько-баптистської спільноти міг торкнутися методології предметного напрямку в гомілетичі? Переходимо до наступної книги, її автора і дати друкування.

2. Книга «Служіння словом»

1925 р. в німецькому місті Вернігероде російський місіонерський союз «Світло Сходу» переклав і надрукував російською мовою книгу Ф. Гаарбека «Служіння словом».^[44] Наступними 1926-1928 рр. україн-

^[43] Д. Муди, *Польза и наслаждение от изучения Библии* (Korntal: Свет на Востоке, 1990), 41-42.

^[44] Ф. Гаарбек, *Служение словом* (Wernigerode: Світло Сходу, 1925), 5-74.

ська баптистська спільнота побачила її у журналі «Баптист України».^[45] Щоб зрозуміти рівень цієї книги, корисним буде зробити окремі порівняння з роботами Д. Бродуса «Курс як підготувати і прочитати проповідь» та І. Проханова «Коротке вчення про проповідь»,^[46] що була взята до програми на Заочних біблійних курсах і була надрукована у 1970 р.^[47]

Як вже було зазначено, книга Д. Бродуса є фундаментальна праця. Скоріш за все, це найкраща книга для багатьох поколінь. Автор має розділ, в якому окремо розкриває на тридцяти сторінках (!) тематичну, текстуальну і роз'яснювальну проповіді.^[48] Якщо взяти до уваги книгу І. Проханова, то він писав: «є два головних роду проповідей: 1) предметна і 2) текстуальна».^[49] Автор взагалі не торкається експозиційної проповіді. Хоча слід зазначити, що декілька років в кінці XIX ст. він навчався за кордоном і пізніше про це написав в своїй автобіографічній праці.^[50] Ми впевнені в тому, що він особисто був знайомий з цим напрямом в гомілетичі.

Повертаючись до книги Ф. Гаарбека «Служіння словом», автор стисло представляє три види проповідей. Для цього у нього є невеличкий розділ під назвою «Форма проповіді».^[51] Спочатку він описує текстуальну проповідь, характеризуючи її, що «пояснюють вірш за віршем, передаючи тим, хто слухає сенс кожного окремо, не ставлячи за мету виділити керівну думку, що лежить в основі обраного розділу».^[52] Авторська думка про цей вид проповіді: «Слухачі після такої проповіді забирають деякі корисні думки, які можуть стати в нагоді при повторному читанні цього розділу вдома. Однак, до цього випадку застосовується прислів'я: «з-за дерев не видно лісу». Розрізнені враження розбивають цілісність основної думки».^[53]

Стосовно тематичної проповіді автор констатує, що цей вид найбільше широковживаний. Він також робить акцент на наступному:

[45] Ф. Гаарбек, «Служение словом», *Баптист Украины* 6 (1926), 27-31; 7 (1926), 32-39; 1 (1927), 26-36; 2 (1927), 18-25; 3 (1927), 29-32; 4 (1927), 35-37; 5 (1927), 23-25; 7 (1927), 21-24; 8 (1927), 34-36; 11 (1927), 27-30; 1 (1928), 39-40; 4 (1928), 28-31.

[46] И. Проханов, *Краткое учение о проповеди* (Москва: Заочные библейские курсы ВСЕХБ, 1989), 5-128.

[47] Н. А., *Краткий курс по гомилетике и экзегетике* (Москва: Заочные библейские курсы ВСЕХБ, 1970), 3-208.

[48] J. Broadus, *A treatise on the preparation and delivery of sermons*, 308-338.

[49] И. Проханов, *Краткое учение о проповеди*, 90.

[50] И. Проханов, *В котле России* (Chicago: Всемирный союз евангельских христиан, 1992), 93-105.

[51] Ф. Гаарбек, *Служение словом*, 11-14.

[52] Там само.

[53] Там само.

«При цій формі, однак, існує небезпека, що проповідь, обертаючись біля теми, віддаляється від тексту... Початківцям наполегливо рекомендується вправлятися в тематичній проповіді. Без такої вправи вони не набудуть навички до знаходження і використання важливих і дуже цінних думок, що укладаються в Біблії».^[54]

Що стосується експозиційної проповіді, автор приводе приклад роботи одного професора по гомілетичі. Не складно побачити, що буде використаний індуктивний метод. Пропонується розглянути біблійний уривок Лук. 5:1-11 про покликання Петра. Проповідник роз'яснює на підставі цього уривку, що:

1. Якщо будемо прагнути Слова Божого (:1-3),
2. зі смиренням виконувати волю Ісуса (:4-5),
3. то і ми опинимося в підпорядкуванні Його Божественного Духа (:6-11).

Теза: Йдучи цим шляхом, ми приходимо до неминучості, підкоряючись Його поклику, стати Його учнями, все залишивши заради Нього.^[55]

Автор використовує пункти плану, які вказують на теперішній час і на аудиторію, що слухає проповідника. Такі приклади є в книгах інших авторів. Тим самим можна зробити висновок, що особливий акцент у такому випадку робиться на практичному застосуванні. Непогана модель, але є одна складність. Не кожний проповідник зможе роз'яснювати сам текст Писання і «перебувати» у біблійному часі за допомогою такого плану. (На наш погляд, простіше пункти плану, тему і тезу використовувати універсальну, що дозволяє: і роз'яснювати Біблію, і робити застосування для конкретної аудиторії та часу. Такий приклад буде показаний в кінці статті).

Стисло зробивши огляд книги Ф. Гаарбека «Служіння словом», яка обмежено торкнулася методологій експозиційної проповіді, необхідно перейти до третьої точки відліку, що пов'язана з причинами її розповсюдження. Одночасно розглянемо ще одну книгу, яка є останньою у цій статті.

3. Книга «Як підготувати біблійну проповідь»

На наш погляд, причинами розповсюдження експозиційної проповіді в євангельсько-баптистській спільноті є вплив богослов'я, що прийшло з Америки і з'явилося на території України після розпаду Радянського Союзу. Зокрема, відкривалися учбові духовні заклади і з ними учбові програми по гомілетичі, на яких вчили проповідувати експозиційно. Важливим ще одним фактором для розповсюдження експозиці-

^[54] Там само.

^[55] Там само.

йної проповіді, на нашу точку зору, є книги, відео та інші ресурси, що розповсюджувалися під час незалежної України.

1998 р. була надрукована книга Д. Браги «*Як підготувати біблійну проповідь*». Скоріш за все, це перша книга, що була надрукована російською мовою по вивченню експозиційної проповіді. На наш погляд, на відміну від інших книг – це гарний підручник. Саме підручник, який може навчити проповідувати експозиційно. Більшість книг, що написані американськими авторами, це праці, як нам здається, для підвищення кваліфікації проповідника. Автори пишуть для людей, які вже знають, що таке експозиційна проповідь. Це гарні книги, але не про всі можна сказати, що це підручники.

Книга Д. Браги – це підручник, який має вступ і дві частини. Об'єм 200 сторінок. На сьогоднішній день в Україні у вільному доступі її вже нема, щоб придбати. В першій частині автор, як і Д. Бродус, окремо розкриває тематичну, текстуальну і раз'яснювальну проповіді. В другій частині він розкриває саме техніку створення проповіді.

Приведемо один з прикладів, що описані в цій книзі для презентації експозиційної проповіді через тему проповіді і пункти плану. За основу проповіді автор взяв уривок Вих. 14:1-4, коли Ізраїль опинився між морем і військом єгипетського фараона. Після ретельного вивчення цього уривку, запропонована тема «Безвихідне положення», що розкривається уроками або істинами у вигляді пунктів плану:

1. «Безвихідне положення» – це положення, в яке Бог іноді ставить нас (:1-4).
2. «Безвихідне положення» – це положення, коли Бог випробовує нас (:4-9).
3. «Безвихідне положення» – це положення, в якому ми іноді зраджуємо Господу (:10-12).
4. «Безвихідне положення» – це положення, коли Бог заступається за нас (:13-14).^[56]

Це приклад дедуктивного методу і того, як екзегетичні ідеї трансформувалися в гомілетичні. Це приклад з історії експозиційної проповіді в євангельсько-баптистській спільноті в Україні, бо цей план вивчали і брали за зразок ціле покоління проповідників. Це приклад любові до роз'яснювальної проповіді.

До речі, якщо зробити універсальний план для біблійного часу і сьогодні, треба займенники «нас» і «ми» замінити, наприклад, словом «віруючі». Це слово може вказувати як на віруючих, описаних у Вих. 14:1-14, так і на сьогоднішніх, коли робимо практичне застосування для конкретної аудиторії. План може бути наступної версії:

^[56] Д. Брага, *Как подготовит библейскую проповедь*, 43.

1. «Безвихідне положення» – це положення, в яке Бог іноді ставить віруючих (:1-4).
2. «Безвихідне положення» – це положення, коли Бог випробовує віруючих (:4-9).
3. «Безвихідне положення» – це положення, в якому віруючі іноді зраджують Господу (:10-12).
4. «Безвихідне положення» – це положення, коли Бог заступається за віруючих (:13-14).

ВИСНОВКИ

♦ В цій статті була представлена історія експозиційної проповіді через головні точки відліку. Автор об'єднав думки деяких дослідників гомілетики і представив умовні періоди по історії експозиційної проповіді, а саме:

1. Від Мойсея до Ж. Клода (1619-1687 рр.).
2. Від Ж. Клода до Д. Бродуса (1827-1895 рр.).
3. Від Д. Бродуса до теперішнього часу.

Кожна з цих особистостей є автором книги, яка представляє точку відліку. Мойсей написав книгу *«Повторення Закону»*, Ж. Клод – *«Есе про композицію проповіді»*, Д. Бродус – *«Курс як підготувати і прочитати проповідь»*.

Водночас автор статті спробував зробити огляд інших трьох книг, які, на його погляд, є важливими і мають відношення до історії експозиційної проповіді в євангельсько-баптистській спільноті. Це книги Д. Муди *«Користь та насолода від вивчення Біблії»*, Ф. Гаарбека, *«Служіння словом»*, Д. Браги *«Як підготувати біблійну проповідь»*.

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

♦ Ми вважаємо, що практичне застосування повинно бути в кожній предметній розвідці. На наш погляд, прийнятними основними кроками для практичного застосування можуть бути:

1. **Для видавництв** рекомендуємо, по можливості, розглянути професійний переклад і друкування книг – Ж. Клода *«Есе про композицію проповіді»* (J. Claude, *An essay on the composition of a sermon*) і Д. Бродуса *«Курс як підготувати і прочитати проповідь»* (J. Broadus, *A treatise on the preparation and delivery of sermons*). Ми впевнені в тому, що євангельсько-баптистська спільнота заслуговує на першоджерела методологій експозиційної проповіді. Наприклад, після розпаду Радянського Союзу спочатку у 1997-1999 рр. з'явився переклад російською мовою основної роботи Ж. Кальвіна *«Настанови у християн-*

ській вірі», потім 2014 р. вийшла книга Я. Армінія «Вибрані твори», в якій є головна його праця «Оголошення думок». Через декілька років почався академічний переклад цієї праці. Так в журналі «Богословські роздуми» в окремих числах можна прочитати деякі частини цієї книги. Буде непогано, якщо з'являться і першоджерела методологій по експозиційній проповіді.

2. Для дослідників рекомендуємо, по можливості, розглянути глибоку розвідку історії експозиційної проповіді. Вказані умовні її періоди:

1) від Мойсея до Ж. Клода (1619-1687 pp.),

2) від Ж. Клода до Д. Бродуса (1827-1895 pp.),

3) від Д. Бродуса до теперішнього часу, заслуговують окремої уваги. В кожному періоді є багато відомих проповідників і авторів книг, про яких варто зробити фундаментальне дослідження.

3. Для проповідників рекомендуємо, по можливості, знайомитися з історією гомілетики, зокрема експозиційної проповіді, читати книги авторитетних авторів, що розкривають методології проповідей. Кожна прочитана книга, вона по своєму доповнює інші. Світогляд проповідника буде збільшуватися і якість проповідей теж, а це важливо і для проповідника, і для аудиторії.

БІБЛІОГРАФІЯ

Autrey, D. «The History of Expository Preaching: Part 1. Claude to Broadus». – URL: <https://preachingsource.com/blog/the-history-of-preaching-part-1-claude-to-broadus/> (13 квітня 2024).

Broadus, J. *A treatise on the preparation and delivery of sermons*. New York: A. C. Armstrong and Son, 1898.

Claude, J. *An essay on the composition of a sermon*, edited by C. Simeon. New York: Published by Carlton and Porter, 1860.

Sanders, F. «A Protestant Preaching Tradition (Claude, Robinson, Simeon)». – URL: <https://scriptoriumdaily.com/a-protestant-preaching-tradition-claude/> (19 квітня 2024).

Walker, K. «The History of Expository Preaching: Part 3. Broadus to Present Day». – URL: <https://preachingsource.com/blog/the-history-of-expository-preaching-part-3-broadus-to-present-day/> (09 лютого 2024).

Брага, Д. *Как подготовить библейскую проповедь*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2003.

«Второзаконие», *Большой библейский словарь*, ред. ред. У. Элзулл, Ф. Камфорт (Санкт-Петербург: Библия для всех, 2007): 267-271.

Гаарбек, Ф. *Служение словом*. Wernigerode: Світло Сходу, 1925; *Бантист України* 6 (1926), 27-31; 7 (1926), 32-39; 1 (1927), 26-36; 2 (1927), 18-25; 3 (1927), 29-32; 4 (1927), 35-37; 5 (1927), 23-25; 7 (1927), 21-24; 8 (1927), 34-36; 11 (1927), 27-30; 1 (1928), 39-40; 4 (1928), 28-31.

Голдингей, Д. *Введение в Ветхий Завет: Исследование текста, подходов к толкованию и сложных вопросов*. Москва: «ЕХЦАП», 2019.

- Девер, М. *Девять признаков здоровой церкви*. Чернигов: In Lumine Media, 2011.
- Листування І. Григор'єва з І. Бодуном від 11 квітня 2024 р. Особиста бібліотека І. Григор'єва.
- Муди, Д. *Польза и наслаждение от изучения Библии*. Korntal: Свет на Востоке, 1990.
- Мэйхью, Р. «Заново открывая разъяснительную проповедь», *Возвращение к разъяснительной проповеди*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2001.
- Н. А., *Краткий курс по гомилетике и экзегетике*. Москва: Заочные библейские курсы ВСЕХБ, 1970.
- Проханов, И. *В котле России*. Chicago: Всемирный союз евангельских христиан, 1992.
- Проханов, И. *Краткое учение о проповеди*. Москва: Заочные библейские курсы ВСЕХБ, 1989).
- Реклама книги Д. Муди «Польза и наслаждение от изучения Библии», *Утренняя звезда* 8 (1910).
- Ричард, Р. *Создание библейской проповеди*. Duncanville: World Wide Priting, 1998.
- Робинсон, Хэддон. *Библейская проповедь. Подготовка и манера подачи проповеди-толкования*. – Санкт-Петербург: Виссон, 2015. – 235 с.
- Ститцингер, Д. «История разъяснительной проповеди», *Возвращение к разъяснительной проповеди*. Санкт-Петербург: Библия для всех, 2001.
- Уолтер, Б. *Введение в Ветхий Завет. Канон и христианское воображение*. Москва: ББИ, 2009.
- Учебная Библия с комментариями Джона Мак-Артура*. Н.Г.: СЕО, 2011.
- Чапелл, Б. *Проповедь, в центре которой Христос*. Одесса: Тюльпан, ЕРПЦО, 2007.
- Хелм, Д. *Разъяснительная проповедь*. Чернигов: In Lumine Media, 2017.
- Эссекс, К. «ВІ 501 Rus 30. Исход. Дата и маршрут исхода» / YouTube : видеохостинг. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=c9BfPm9CKLU> <https://www.youtube.com/watch?v=c9BfPm9CKLU> (26 января 2020).